

Jelena MINOVIĆ
Slavica STEVANOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd

Poglavlje 16:

PROMENE INSTITUCIONALNOG OKRUŽENJA U SRBIJI U POSLEDNJE DVE DECENIJE

Apstrakt: Efikasne institucije su osnova za unapređenje nacionalne ekonomije, a teorija institucionalnih promena je od suštinskog značaja za dalji napredak ekonomije. Stoga su u radu analizirani odabrani institucionalni indikatori u cilju sagledavanja promene kvaliteta institucionalnog okruženja u Srbiji u periodu od 1996. do 2019. godine. Tokom celog posmatranog perioda prosečna vrednost svih indikatora je negativna, pri čemu najnegativniju prosečnu vrednost ima vladavina prava, a slede je kontrola korupcije i politička stabilnost i odsustvo terorizma. Dodatno su analizirane promene efikasnosti institucija u javnom i privatnom sektoru u Srbiji tokom perioda 2007-2019. godina. Većina pokazatelja beleži blago poboljšanje od 2017. godine, pri čemu su ocene i dalje na nivou koji ne doprinosi značajnom unapređenju efikasnosti institucija u Srbiji. Rezultati analize ukazuju na činjenicu da bi u Srbiji trebalo da se sprovedu korenite i duboke institucionalne promene, kako bi se poboljšale vrednosti institucionalnih parametara i unapredila efikasnost.

Ključne reči: Institucionalne promene, institucionalni indikatori, efikasnost, Srbija

UVOD

Teorija institucionalnih promena je od suštinskog značaja za dalji napredak društvenih nauka uopšte, a posebno ekonomije. Institucije se sastoje od formalnih pravila, neformalnih ograničenja (norme ponašanja, konvencije i nametnuti kodeksi ponašanja) (North, 2018). "Formalne institucije su zakoni, propisi i ugovori, a neformalne: poverenje, etika i političke norme" (Jakopin, 2018).

"Institucije predstavljaju sponu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, zbog čega moraju biti rezultat inkrementalnog institucionalnog razvoja" (Tmušić, 2019). "Institucije su prvenstveno pravno-sociološka kategorija koja ima posebnu analitič-

ku i teorijsku težinu u ekonomskoj teoriji. Sama reč institutio (lat. zavod, ustanova) poreklom je iz Rimskog prava. U pravu, institucije predstavljaju skup pravnih normi koje se odnose na jedan te isti društveni odnos ili grupu istovrsnih odnosa. U političkom i sociološkom smislu, institucije predstavljaju ustaljena pravila ponašanja koja imaju ili nemaju pravnu formu” (Đukić, 2013). Institucije se formiraju kako bi se smanjila nesigurnost prilikom ljudskih interakcija. Dodatno, institucije i posebno imovinska prava su ključne odrednice efikasnosti tržišta (North, 1993). U Draskovic et al. (2017b) navodi se da su “institucije „pravila igre“ za društvo. Ili, formalnije govoreći, one su ograničavajući okvir koji su ljudi uspostavili da bi organizovali i regulisali međusobne odnose. Stoga ova pravila/okviri oblikuju sve dalje podsticaje za ljudsku interakciju u bilo kom polju - politici, društvenom životu ili ekonomskim aktivnostima“. Draskovic et al. (2017b) ističu da ekonomske institucije direktno i indirektno utiču na strukturu ekonomskih podsticaja u društvu.

Tmušić (2019) ističe da “institucije oblikuju određeni oblik ponašanja, tako što stvaraju podsticaje, odnosno okruženje u kome će se to određeno ponašanje uspostaviti, ovo nameće zaključak da osnovni zadatak tranzicije jeste stvaranje pouzdanih, stabilnih i ekonomski podsticajnih institucija. [...] Pitanje kojim bi se trebalo posebno pozabaviti jeste pitanje institucija. Tačnije, koje su to institucije i institucionalni mehanizmi, koje karakterišu efikasnu državu koja doprinosi brzem i efikasnijem završetku tranzicije”.

Promene u formalnim pravilima mogu biti rezultat zakonodavnih promena kao što je usvajanje novog statuta, sudskih promena proisteklih iz sudskih odluka kojima se menjaju uobičajeni zakoni, promena regulatornih pravila koje je donela regulatorna agencija i ustavna pravila (North, 2018).

Promene u neformalnim ograničenjima - normama, konvencijama ili lični standardi poštenja, na primer - imaju isti izvor porekla promena kao i promene formalnih pravila; ali se javljaju postepeno i ponekad sasvim podsvesno kako pojedinci razvijaju alternativne obrasce ponašanja u skladu sa njihovom novo uočenom procenom troškova i koristi (North, 2018).

U radu su razmatrani sledeći institucionalni indikatori: glas i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade, regulatorni kvalitet, vladavina prava i kontrola korupcije. Analizirana je ocena ovih indikatora za Srbiju u periodu od 1996. do 2019. godine. Kod svih indikatora uočljiv je rastući trend, naročito od 2000. godine, kada je bila smena Miloševićevog na demokratski režim u Srbiji. Tokom celog posmatranog perioda prosečna vrednost svih indikatora je negativna,

pri čemu najnegativniju prosečnu vrednost ima vladavina prava, a slede je kontrola korupcije i politička stabilnost i odsustvo terorizma. Dodatno u periodu 2007-2019. godina analizirane su promene efikasnosti javnih i privatnih institucija u Srbiji. Procena efikasnosti se vrši na osnovu etičkog ponašanja vlade i rasprostranjenosti korupcije, prisustva pritisaka na donošenje odluka, efikasnosti vlade, nivoa bezbednosti, korporativne etike i odgovornosti. Većina pokazatelja beleži blago poboljšanje od 2017. godine, pri čemu su ocene i dalje na nivou koji ne doprinosi značajnom unapređenju efikasnosti institucija u Srbiji. Uzimajući sve u obzir moguće je izvesti zaključak da su prema svim vrednostima indikatora, institucije na jakom lošem nivou u Srbiji i danas.

Rad se sastoji od uvoda (prva glava), pregleda literature (druga glava) i još tri glave. U trećoj glavi je prikazana analiza institucionalnog okruženja u Srbiji u periodu 1996-2019. godina. U četvrtoj glavi predstavljena je analiza determinanti institucija javnog i privatnog sektora u Srbiji u periodu 2007-2019. godina. U petoj glavi su prikazana zaključna razmatranja.

PREGLED LITERATURE

Jakopin (2018) analizira međuzavisnost privrednog rasta i izgradnju institucija u Republici Srbiji. Ovaj autor posebnu pažnju posvećuje faktoru korupcije, koji je poguban kako za privredni rast tako i za privlačenje stranih direktnih investicija. Jakopin (2018) zastupa hipotezu da “bez razvoja stabilnih institucija nisu održive visoke stope privrednog rasta, kao i obrnuto, da bez visokih stopa privrednog rasta nije moguće izgraditi stabilne institucije”. Jakopin (2018) naglašava da “Primenjeni tranzicioni modeli privrednog rasta nisu bili u funkciji izgradnje stabilnih institucija. Institucionalna izgradnja bila je u senci procesa transformacije vlasničke strukture. Neizgrađenost i neefikasnost institucija direktno je uticala na efekte procesa privatizacije, kao i postprivatizacione efekte, ne samo u Republici Srbiji, nego i u državama u okruženju”. Ovaj autor zaključuje da je “uticaj institucija na tranzicioni privredni rast u Republici Srbiji bio zanemarljiv, te je moguće govoriti samo o obrnutom uticaju, odnosno, o uticaju privrednog rasta na razvoj institucija”. Slično Jakopinu (2018), Ankarloo (2002) ističe da je ekonomski razvoj i efikasnu državu nemoguće dostići bez “dobrih institucija”. Acemoglu i Robinson (2010) naglašavaju da su institucije osnovni uzrok ekonomskog rasta i razvoja, kao i razlika među zemljama. Draskovic et al. (2017b) navodi da je Kuznets (1996, str. 445) napisao da “bez političke demokratije i sprovođenja građanskih sloboda stvarne institucionalne

promene nisu moguće”. Ovi autori naglašavaju da su institucionalne promene i ekonomski rast najvažnije komponente i preduslovi za ekonomski razvoj. Engerman i Sokoloff (2005) navode neke razloge zbog kojih treba biti oprezan prilikom utemeljenja teorije rasta na institucijama. Ovi autori ističu da su institucije važne, ali je važno i da se prepozna da na njih duboko utiče političko i ekonomsko okruženje. Njihovo promišljanje je da i da ako je bilo koji aspekt institucija ključan za rast, onda se institucije menjaju vremenom kako se okolnosti menjaju. Minović et al. (2021b) ispituju uzročnu relaciju između kvaliteta institucionalnih mera (kontrola korupcije, vladavina prava, politička stabilnost i efikasnost vlade) i rasta realnog bruto domaćeg proizvoda (BDP) u zemljama Jugoistočne Evrope. Za analizu je odabran period od 1996-2016. godine i korišćena je tehnika panela. Minović et al. (2021b) nalaze da teritorija Jugoistočne Evrope ima veoma lošu kontrolu korupcije, zatim značajnu političku nestabilnost, slabu vladavinu prava i slabu efikasnost vlade. Njihovi rezultati su pokazali da politička stabilnost uzrokuje rast realnog BDP, a da kontrola korupcije uzrokuje efikasnost vlade. Vladavina prava uzrokuje kontrolu korupcije, a efikasnost vlade utiče na političku stabilnost. Dodatno, Minović et al. (2021b) pokazuju da postoji dvosmerna uzročnost između vladavine prava i političke stabilnosti. Stoga, ovi autori na osnovu određenih empirijskih dokaza zaključuju da jače institucionalne mere dovode do višeg ekonomskog rasta.

Đukić (2013) apostrofira da je dobra vladavina u državi ona u kojoj funkcionišu izgrađene institucije. Ovaj autor ističe da “privredne promene, naročito u zemljama u tranziciji od postsocijalističkog sistema ka tržišnoj ekonomiji, već pri evaluaciji prvih rezultata ekonomskih reformi sreću sa blokadama koje proističu iz neizgrađenih institucija”. Đukić (2013) smatra da je “vladavina institucija ono što Srbiji najviše nedostaje u reformama i ekonomskom razvoju”.

Acemoglu i Robinson (2006) su pisali o političkoj moći i institucionalnoj perzistenciji. Ovi autori su predstavili model koji objašnjava koegzistenciju promena i perzistenciju u institucijama. Model su zasnovali na postojanju *de facto* političke moći i naglašavaju kako su iste elite sposobne da oblikuju politiku čak i kada se određeni aspekti određenih političkih institucija promene. Acemoglu i Robinson (2006) ističu da je oligarhijska struktura ona u kojoj grupa agenata monopolizuje političku moć i koju je teško premestiti zbog učvršćenja koje im pružaju političke institucije. Ovi autori ističu da je njihov model koristan u razmišljanju o tome kako česte promene u identitetu onih koji imaju političku vlast mogu ići zajedno sa nastavkom katastrofalnih politika. Ovaj obrazac primećen je u mnogim zemljama Latinske Amerike, Kariba i Afrike, na primer, u Boliviji, Gani, Haitiju ili Zimbabveu.

Aoki (2007) opisuje jedinstveni, analitički i konceptualni okvir za razumevanje uloga socijalnih, političkih, ekonomskih i organizacionih faktora, kao i prirodu njihove međuzavisnosti, u procesu institucionalnih promena. Dollar i Kraay (2002) ističu da su institucije jako važne za vladavinu prava i sprovođenje zakona. Bardhan (1989) razmatra prednosti i slabosti transakcionih troškova i nesavršenost informacionog pristupa ekonomskoj teoriji institucija. Ovaj autor se posebno poziva na probleme relevantne za ekonomski razvoj. Basu et al. (1987) razmatraju pojam i ulogu nove institucionalne ekonomije u ekonomskoj istoriji. Brousseau et al. (2011) istražuju alternativne pristupe nastanku i evoluciji institucija. Ovi autori predstavljaju dve grupacije institucionalne teorije. U prvoj, institucije se posmatraju kao pravila nametnuta pojedincima, dok se u drugoj, institucije posmatraju kao zajednička uverenja. Brousseau et al. (2011) raspravljaju o literaturi političke ekonomije koja ispituje institucionalne tranzicije ka tržišnoj ekonomiji i identifikuju dugoročne pokretače kao i kratkoročne političke prepreke institucionalnim reformama.

Beverelli et al. (2018) primenjuju metode za kvantifikovanje uticaja nacionalnih institucija na međunarodnu trgovinu i razvoj. Ovi autori su empirijskom analizom pokazali da jače institucije promovišu trgovinu. Dodatno, oni pokazuju da promene u institucionalnom kvalitetu u siromašnim zemljama iz njihovog uzorka između 1996. i 2006. godine su imale uticaj na uvoz iz bogatih zemalja, pri čemu je realni rast BDP-a varirao između -5 i 5 procenata.

Draskovic et al. (2017a) navode da institucije imaju nekoliko glavnih funkcija, a to su: regulacija, koordinacija i ograničenje ljudskog ponašanja; smanjenje transakcionih troškova; pomoć u prilagođavanju na promenu, minimiziranje rizika, neizvesnosti i entropije, kao i racionalna alokacija resursa; podsticanje i motivacija u realizaciji i povezivanje ekonomskih odnosa, resursa, predmeta i aktivnosti; zaštita oportunističkog ponašanja, i promocija ekonomskog razvoja.

Draskovic et al. (2017b) opisuju nove pristupe modeliranju institucionalnog ponašanja ekonomskih agenata. Ovi autori su razmatrali različite pristupe i poglede na ekonomski rast i ekonomski razvoj u njihovoj primeni na institucionalne promene. Oni dolaze do zaključka o dominantnoj ulozi socijalnih inovacija (pre svega institucionalnih promena) u društvenom i ekonomskom razvoju. Draskovic et al. (2017b) sugerišu da zemlje u tranziciji moraju koristiti uzorne modele i civilizacijska dostignuća institucionalnih promena u razvijenim zemljama.

Minović et al. (2021a) proučavaju uzročnu relaciju između stranih direktnih investicija (SDI) i mera kvaliteta institucija (kontrola korupcije, vladavina prava i poli-

tička stabilnost) u zemljama Zapadnog Balkana. Njihovo empirijsko istraživanje je zasnovano na panel analizi u periodu 2002–2017. godine. Rezultati Minović et al. (2021a) sugerišu da kontrola korupcije, politička stabilnost i vladavina prava uzrokuju priliv stranih direktnih investicija na Zapadni Balkan. Dodatno, rezultati su pokazali da postoji dvosmerna relacija između političke stabilnosti i vladavine prava, kontrole korupcije i vladavine prava, i kontrole korupcije i priliva SDI. Minović et al. (2021a) ističu da jače institucionalne mere će uzrokovati i veći priliv stranih direktnih investicija.

Minović (2017) je utvrdila da Srbija spada u grupu zemalja sa visokom političkom nestabilnošću i visokom korupcijom, te je ova dva faktora uzela za proveru uticaja na strane portfolio investicije u Srbiju. Ona pokazuje da je stranim investitorima za donošenje odluka o ulaganju u Srbiju najbitniji faktor politička stabilnost. Dodatno, Minović (2017) je pokazala da visoka politička nestabilnost i izražena korupcija u Srbiji negativno utiču na ekonomski rast zemlje. Ova autorka navodi da “strani investitori nisu zainteresovani da dođu u zemlju u kojoj nije stabilna politička situacija i u kojoj je kontrola korupcije na niskom nivou, jer to znači da ne mogu da se oslone na institucije države”.

ANALIZA INSTITUCIONALNOG OKRUŽENJA U SRBIJI: 1996-2019

U ovom poglavlju su razmotreni sledeći indikatori institucionalnog okruženja u Srbiji: glas i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade, regulatorni kvalitet, vladavina prava i kontrola korupcije. Podaci su uzeti sa sajta Svetske banke (engl. the Worldwide Governance Indicators, WGI) za period 1996-2019. godine. U cilju sagledavanja promene kvaliteta institucionalnog okruženja u Srbiji u navedenom periodu posmatrana je ocena navedenih indikatora.

Prema Aixelá i Fabro (2008) indikatori institucionalnog okruženja su definisani na sledeći način:

- Glas i odgovornost: meri različite aspekte političkog procesa, građanske slobode i političkih prava.
- Politička stabilnost i odsustvo terorizma: meri percepciju verovatnoće da će vlada biti destabilizovana na neustavan način.

- Efikasnost vlade: kombinuje percepciju kvaliteta pružanja javnih usluga i administracije, nezavisnost državne službe od političkog pritiska i kredibilitet vladinih obaveza.
- Regulatorni kvalitet: uključuje mere učestalosti tržišno neprijateljskih politika kao što su kontrola cena ili neadekvatan nadzor banaka, kao i percepcije opterećenja nametnutih prekomernim propisima u oblastima kao što su spoljna trgovina i poslovni razvoj.
- Vladavina prava: meri u kojoj meri agenti imaju poverenja u pravila društva i pridržavaju ih se. Ovo uključuje percepciju učestalosti nasilnih i nenasilnih zločina, efikasnost i predvidljivost pravosuđa i izvršnost ugovora.
- Kontrola korupcije: meri percepciju vršenja javne vlasti radi privatne koristi.

U tabeli 1 je predstavljena deskriptivna statistika ocene indikatora institucionalnog okruženja. Teorijske vrednosti ocena imaju vrednosti od -2,5 (slabe performanse vlade) do 2,5 (jake performanse vlade). Ukoliko se posmatraju srednje vrednosti ocena svih indikatora u celom periodu vidi se da su sve vrednosti negativne, što sugerise na slabe performanse vlade. Međutim, najnegativniju srednju vrednost ocene ima vladavina prava, a slede je kontrola korupcije i politička stabilnost i odsustvo terorizma. Najvišu standardnu devijaciju ima politička stabilnost i odsustvo terorizma što sugerise na to da je ovaj indikator izuzetno volatiln. Iz tabele 1 moguće je opaziti da je najnegativnija vrednost zabeležena kod indikatora političke stabilnosti i odsustva terorizma (-2,14) 1998. godine. Iste godine najnegativnija vrednost je zabeležena kod kontrole korupcije (-1,20). Godine 1996. indikatori glas i odgovornost i efikasnost vlade imaju najnegativniju vrednost od -1,22 i -1,06, respektivno. Ne čudi što je u periodu od 1996. do 1998. godine većina indikatora imala slabe performanse jer je tada Srbija bila pod sankcijama i u vladavini Miloševićevog režima. Najnegativniju vrednost u posmatranom periodu imaju vladavina prava (-1,27) i regulatorni kvalitet (-0,86) i to 2000. godine. Te godine je bila smena Miloševićevog režima na demokratski. Indikator glas i odgovornost (0,34) ima maksimalnu vrednost 2009. godine i ovo je najviša vrednost među svim indikatorima. Ako se uporedi ovaj rezultat sa maksimalnom teorijskom vrednošću za indikatore od 2,5, to sugerise na činjenicu da u Srbiji još nisu dostignute željene institucionalne promene. Indikatori politička stabilnost i odsustvo terorizma i regulatorni kvalitet dostižu svoju maksimalnu vrednost 2015. godine od 0,24 i 0,16, respektivno. Efikasnost vlade ima maksimalnu vrednost (0,18) 2017. godine. Maksimalne vrednosti za vladavinu pra-

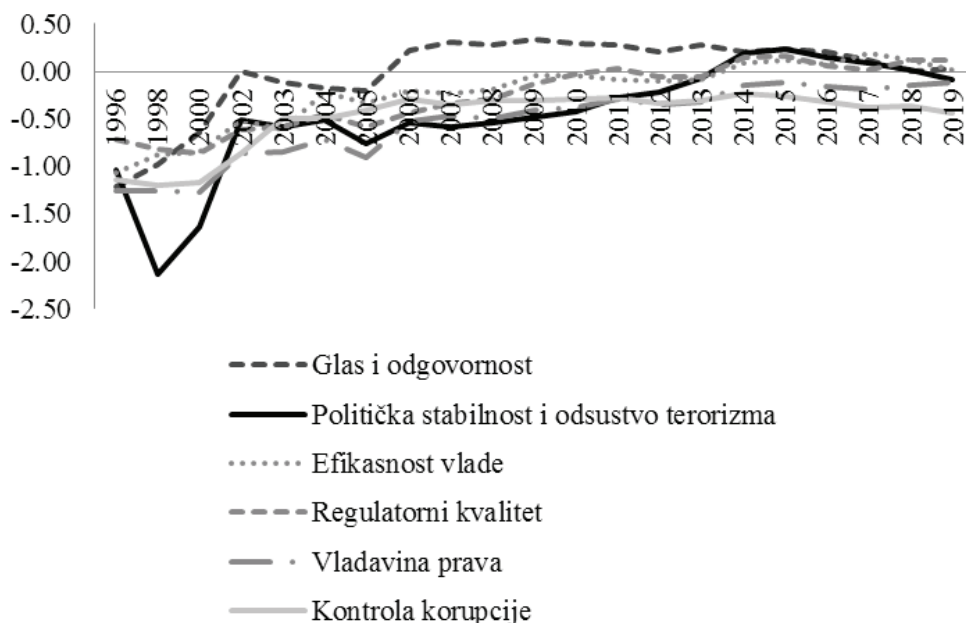
va i kontrolu korupcije su negativne i iznose za vladavinu prava -0.12 u 2019. godini, a za kontrolu korupcije -0,23 u 2014. godini. Poslednjih godina (od 2014.) ova dva indikatora vidno opadaju i imaju stalno negativne vrednosti. Ovi podaci takođe ukazuju na činjenicu da su Srbiji neophodne korenite institucionalne promene.

Tabela 1. Deskriptivna statistika ocene indikatora institucionalnog okruženja u Srbiji

Period	Glas i odgovornost	Politička stabilnost i odsustvo terorizma	Efikasnost vlade	Regulatorni kvalitet	Vladavina prava	Kontrola korupcije
1996	-1,22	-1,03	-1,06	-0,72	-1,26	-1,14
1998	-0,97	-2,14	-0,88	-0,82	-1,26	-1,20
2000	-0,64	-1,64	-0,85	-0,86	-1,27	-1,18
2002	0,00	-0,51	-0,51	-0,62	-0,86	-0,87
2003	-0,12	-0,58	-0,62	-0,59	-0,85	-0,49
2004	-0,18	-0,51	-0,21	-0,45	-0,72	-0,50
2005	-0,21	-0,77	-0,33	-0,58	-0,91	-0,41
2006	0,21	-0,54	-0,21	-0,44	-0,53	-0,29
2007	0,31	-0,59	-0,23	-0,34	-0,47	-0,35
2008	0,28	-0,54	-0,19	-0,29	-0,50	-0,31
2009	<u>0,34</u>	-0,48	-0,04	-0,13	-0,41	-0,31
2010	0,29	-0,42	-0,05	-0,02	-0,37	-0,29
2011	0,28	-0,28	-0,09	0,03	-0,29	-0,27
2012	0,20	-0,22	-0,10	-0,06	-0,36	-0,33
2013	0,29	-0,08	-0,09	-0,06	-0,33	-0,30
2014	0,21	0,18	0,09	0,14	-0,15	<u>-0,23</u>
2015	0,23	<u>0,24</u>	0,11	<u>0,16</u>	-0,12	-0,27
2016	0,20	0,14	0,08	0,06	-0,16	-0,32
2017	0,12	0,09	<u>0,18</u>	0,01	-0,19	-0,38
2018	0,00	0,02	0,11	0,11	-0,15	-0,37
2019	0,03	-0,09	0,02	0,11	<u>-0,12</u>	-0,45
Srednja vrednost	-0,02	-0,46	-0,23	-0,26	-0,54	-0,49
St. Dev.	0,43	0,59	0,36	0,34	0,39	0,32
Maks.	0,34	0,24	0,18	0,16	-0,12	-0,23
Min.	-1,22	-2,14	-1,06	-0,86	-1,27	-1,20

Na grafikonu 1 prikazani su opisani indikatori institucionalnog okruženja u Srbiji u periodu 1996-2019. godina. Kod većine indikatora uočljiv je rastući trend, naročito posle 2000. godine, kada je smenjen Milošević i uspostavljen demokratski režim. Moguće je opaziti da većina indikatora ima pad 2005. godine, da bi nakon te godine imala blagi rast.

Grafikon 1. Ocena indikatora institucionalnog okruženja u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetske banke (WGI).

ANALIZA DETERMINANTI INSTITUCIJA JAVNOG I PRIVATNOG SEKTORA U SRBIJI: 2007-2019

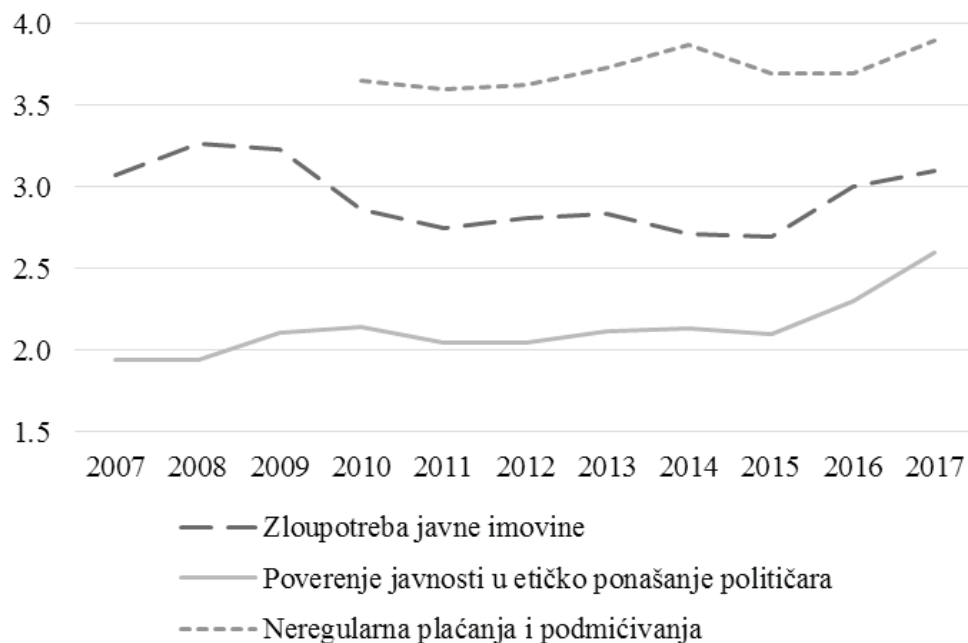
Javne institucije koje karakteriše neefikasnost, korupcija, nedostatak transparentnosti i pouzdanosti doprinose otežanom funkcionisanju poslovne zajednice, a ekonomski razvoj usporavaju (Đuričin et al., 2013, 49). Korporativni sektor, kao izvor privrednog rasta jedne zemlje, može imati koristi samo od institucionalnog okvira koji karakteriše vladavina prava, efikasan pravni sistem, visok nivo transparentnosti i odgovornosti unutar javnih institucija.

U cilju ocene i praćenja promena institucionalnog okruženja u Srbiji, u ovom delu rada su dodatno analizirani faktori koji determinišu institucije u javnom i privatnom sektoru u periodu 2007-2019. godina. Procena efikasnosti institucija u Srbiji se vrši na osnovu etičkog ponašanja vlade i rasprostranjenosti korupcije, prisustva pritisaka na donošenje odluka, efikasnosti vlade, nivoa bezbednosti, korporativne etike i odgovornosti. U pitanju su determinante indikatora Svetskog ekonomskog foruma (engl. World Economic Forum, WEF) koji se odnosi na institucije u celini i čini jedan od stubova konkurentnosti nacionalnih ekonomija. U rangu ocena od 1 do 7, gde je 1 najlošija ocena a 7 najbolja, ocene institucija u celini u Srbiji su na relativno nepromenjenom nivou tokom perioda 2007-2017. godina. Najviša vrednost na nivou od 3,4 je zabeležena u prve dve godine analize i u 2017., u 2016. godini 3,3 dok je u ostalim godinama ocena institucija na nivou od 3,2. Ocene su date na osnovu mišljenja top menadžera kompanija koje posluju u Srbiji koji su anketirani od strane partnera Svetskog ekonomskog foruma u Srbiji.

Promene efikasnosti institucija javnog sektora se prate na osnovu ocene zloupotrebe javne imovine, poverenja javnosti u etičko ponašanje političara, (ne)regularnosti plaćanja i podmićivanja, prisustva pritisaka na donošenje odluka koje se ogleda u stepenu nezavisnosti pravosudnog sistema i pristrasnosti državnih službenika, ocene efikasnosti vlade (državne uprave) koja se ogleda u stepenu rasipanja javnih resursa, regulatornom opterećenju privatnog sektora, efikasnosti pravnog sistema i transparentnosti donošenja državnih politika. Ocene bezbednosti države i njenih građana takođe determinišu efikasnost javnih institucija i zasnovane su na praćenju organizovanog kriminala, pouzdanosti policijskih službi i troškova poslovanja usled terorizma, kriminala i nasilja.

Etika i korupcija. Korupcija je jedan od dva najveća problema sa kojima se investitori suočavaju prilikom donošenja odluka o započinjanju privredne delatnosti u Srbiji. Korupcija u javnim institucijama je analizirana na osnovu ocene zloupotrebe javne imovine, poverenja javnosti u etičko ponašanje političara i neregularnih plaćanja i podmićivanja. Stanje u kome se Srbija nalazi u pogledu borbe protiv korupcije je prikazano na osnovu mišljenja i ocene top menadžera srpskih kompanija anketiranih od strane partnera Svetskog ekonomskog foruma na grafikonu 2 za period 2007-2017. godina. Ocena etike i korupcije u okviru ocene efikasnosti javnih institucija nacionalnih ekonomija se poslednji put prikazuje u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti 2017-2018. godina.

Grafikon 2. Etika i korupcija u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF)

Vrednost pokazatelja koji se odnosi na nivo zloupotrebe javne imovine usled koruptivnih aktivnosti u Srbiji je ispod prosečne ocene efikasnosti institucija u celini. Preusmeravanje javnih fondova pojedincima, kompanijama ili grupama zahvaljujući izraženoj korupciji je veoma prisutno, što pokazuju ocene u rasponu od 2,7 (2011., 2014. i 2015) do 3,3 (u 2008.), i to Srbiju rangira na lošijem mestu u odnosu na većinu zemalja na listi Svetskog ekonomskog foruma. Blago poboljšanje po pitanju korišćenja javnih sredstava je zabeleženo 2016. i 2017. kada je vrednost pokazatelja skromno porasla.

Etičko ponašanje političara je u periodu 2008-2015. godina ocenjeno najslabijom ocenom u odnosu na ostale determinante efikasnosti javnih institucija. To dosta govori o poverenju koje javnost ima u moralne vrednosti i integritet srpskih političara. Jačanje standarda, profesionalne etike i integriteta predstavnika javne vlasti u Srbiji je neophodno kako bi se poverenje javnosti u političare popravilo. Poverenje javnosti u etičko ponašanje političara je najniže u 2007. i 2008. godini uz ocenu od 1,9 uz blage oscilacije tokom perioda 2008-2015. godine. Tek 2016. i 2017. godine

su ocene anketiranih pokazale skromno povećanje poverenja (2,3 i 2,6, respektivno), što je i dalje bliže izuzeto niskoj nego izrazito visokoj vrednosti pokazatelja.

Etičko ponašanje i korupcija u javnom sektoru se posebno ocenjuju na osnovu pristupa koruptivnih radnji u obliku nedokumentovanog dodatnog plaćanja i podmićivanja u oblasti uvoza i izvoza, javnih komunalnih usluga, plaćanja poreza, dodele javnih nabavki i dozvola i dobijanja povoljnih sudskih presuda od 2010. godine. Kompanijama u Srbiji je svojstveno nedokumentovano dodatno plaćanje i podmićivanje državnih službenika, što pokazuju rezultati anketa partnera Svetskog ekonomskog foruma u Srbiji. Ocene se kreću u rasponu od 3,6 (2011. i 2012.) do 3,9 (2014. i 2017.), što je na nešto višem nivou u odnosu na ocene etičnosti političara, nivo zloupotrebe javne imovine i prosečne ocene efikasnosti institucija u celini.

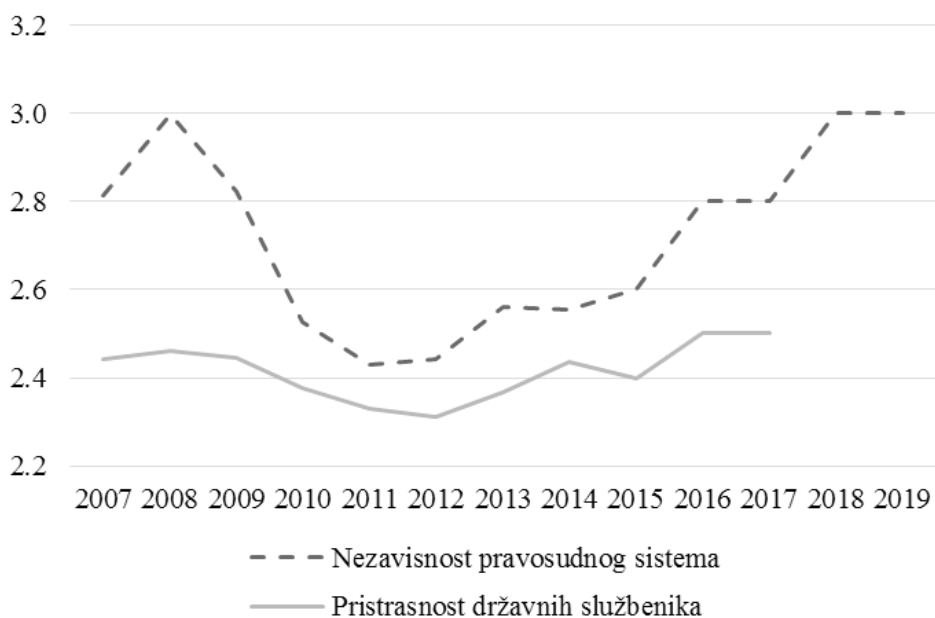
U istraživanju koje je sprovedeno 2013. godine među privrednicima koji posluju u Srbiji, anketirani privrednici su etičko ponašanje i rasprostranjenost korupcije u javnim institucijama u Srbiji ocenili u proseku na nivou od svega 1,79 od maksimalnih 7 bodova. Korupcija u javnim institucijama je visoka, što govori da ispitanici u velikoj meri sumnjaju u etičko ponašanje političara i ostalih pripadnika javnih institucija. Izuzetno loša prosečna ocena nivoa korupcije je rezultat činjenice da čak 59% anketiranih privrednika smatra da je njen nivo ekstremno visok (Đuričin et al., 2013, 56).

Izvestan nivo pripremljenosti za borbu protiv korupcije u Srbiji postoji. Pravni okvir je definisan Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, terorizma i korupcije, Zakonom o Agenciji za borbu protiv korupcije, Zakonom o sprečavanju korupcije, ali i brojnim drugim zakonima koji su relevantan mehanizam za borbu protiv korupcije u Srbiji. I pored toga, etika i korupcija su na relativno niskom nivou, kako iz ugla anketiranih menadžera, tako i na osnovu mišljenja Evropske komisije u izveštaju o napretku Srbije za 2020. godinu. U izveštaju Evropske komisije je naglašeno da korupcija i dalje predstavlja razlog za zabrinutost, jer ne postoje delotvorni mehanizmi za borbu protiv korupcije, a nacionalna strategija za borbu protiv korupcije je istekla još 2018., pri čemu nova nije usvojena (EC, 2020).

Efikasnost pravosudnih institucija. Nezavisan, kvalitetan i efikasan pravosudni sistem i delotvorna borba protiv korupcije su od najvećeg značaja u Srbiji, što se naglašava i u izveštaju Evropske komisije za 2020. godinu o napretku Srbije (EC, 2020). Poslovna zajednica u Srbiji je pokazala da smatra da pripadnici državne uprave u procesu donošenja odluka i prilikom sklapanja ugovora u velikoj meri ispoljavaju

naklonost prema određenim preduzećima i pojedincima. Tome u prilog idu i ocene pristrasnosti državnih službenika i nezavisnosti pravosudnih organa, koje su na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma prikazane na grafikonu 3. Ocena pristrasnosti državnih službenika u okviru ocene efikasnosti javnih institucija se ne analizira nakon 2017. godine.

Grafikon 3. Pritisci na donošenje odluka u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF)

Neprikladan uticaj koji se vrši na pripadnike pravosudnih organa i ostale državne službenike, za rezultat ima loše ocene nezavisnosti pravosudnog sistema i pristrasnosti državnih službenika, tako da se prema navedenim rezultatima Svetskog ekonomskog foruma, Srbija nalazi među najlošije rangiranim zemljama. Najniže ocene nezavisnosti pravosudnog sistema su zabeležene u 2011. i 2012. godini, dok je od 2013. godine zabeležen postepen rast sa 2,6 od maksimalnih 7 bodova na 3,0 u 2019. godini.

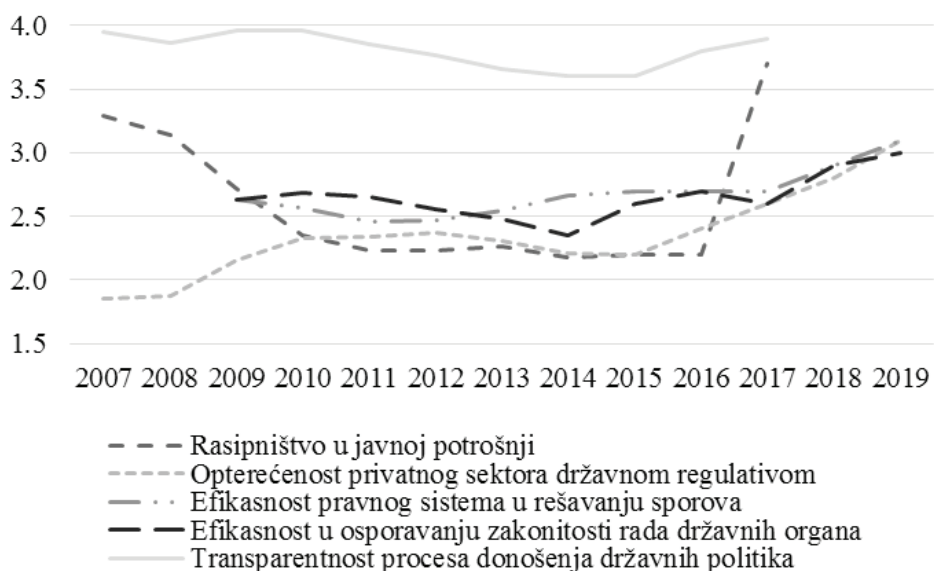
Iako je Zakon o državnim službenicima usvojen 2005. godine, nakon čega su rađene izmene i dopune zaključno sa 2020. godinom, pokazatelj pristrasnosti državnih službenika je među lošijim ocenjen. Favorizovanje određenih kompanija i pojedinaca od strane državnih službenika u procesu odlučivanja je ocenjeno u rasponu od 2,3 u 2011. i 2012. do 2,5 u 2017. godini koliko je bilo zabeleženo i u 2008. godini. Pristrasnost državnih službenika je u 2017. godini ocenjena najslabije u odnosu na ostale determinante efikasnosti javnih institucija.

Prema istraživanju iz 2013. godine među privrednicima koji posluju u Srbiji, najveći procenat ispitanika je smatrao da je sudstvo u Srbiji pod velikim uticajem državnih organa, građana i kompanija. Dodeljivanjem tri najniže ocene sudstvu u Srbiji, čak 79% anketiranih privrednika je pokazalo da nema poverenje u nezavisnost pravosudnog sistema, što se može zaključiti i na osnovu prosečne ocene koja se nalazila na nivou od 2,5 (Đuričin et al., 2013, 58).

Mogućnosti političkog uticaja na pravosuđe izazivaju duboku zabrinutost, jer postojeći ustavni i zakonodavni okvir ostavlja prostor za neprimeren politički uticaj na pravosuđe. Pritisak na pravosuđe od strane državnih funkcionera na svim nivoima vlasti je veliki, kako kroz javno komentarisanje istraga i sudskih postupaka, tako i javnim komentarisanjem samih nosilaca pravosudnih funkcija. Mehanizmi sankcionisanja takvih postupaka ne postoje ili se neefikasno primenjuju (EC, 2020, 23). Kasni se sa ustavnim izmenama i izmenama povezanog pravosudnog zakonodavstva, što je neophodno za unapređenje nezavisnosti pravosuđa u Srbiji. Buduće zakonodavne promene, pozitivno potvrđene od strane Venecijanske komisije po čijim preporukama se i sprovode, treba da ojačaju garancije nezavisnosti pravosuđa u Srbiji (Revidirani Akcioni plan za Poglavlje 23, 2020, 29).

Efikasnost državne uprave. Ocene anketiranih menadžera srpskih preduzeća po pitanju efikasnosti rada Vlade koje se pojedinačno odnose na odnos prema javnoj imovini, stepen opterećenja kompanija regulatornim i administrativnim zahtevima, efikasnost pravnog sistema, efikasnost u osporavanju zakonitosti rada državnih organa i transparentnost procesa donošenja državnih politika su prikazane na grafikonu 4 za period 2007-2019. godina.

Grafikon 4. Efikasnost rada Vlade u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF)

Ocene transparentnosti procesa donošenja državnih politika i propisa su na nivou koji je viši u odnosu na ostale determinante efikasnosti rada Vlade, ali i u odnosu na prosečnu ocenu efikasnosti institucija u celini. Na početku analiziranog perioda su na najvišem nivou (4,0), dok su najniže na nivou od 3,6 zabeležene 2014. i 2015. godine. U poslednje dve godine ocene anketiranih pokazuju da kompanije nešto lakše dobijaju informacije o promenama državnih politika i propisa koji se tiču njihovog poslovanja.

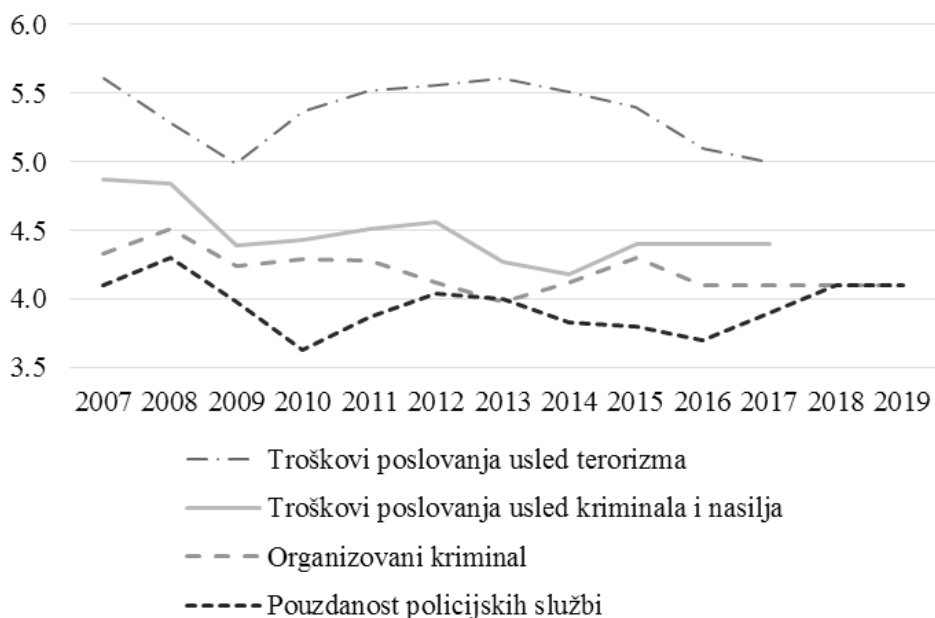
Opterećenost privatnog sektora državnim regulativom najlošije utiče na efikasnost rada Vlade zahvaljujući relativno niskim ocenama u prve dve analizirane godine, kada su ocene ujedno i najniže u odnosu na ostale determinante efikasnosti javnih institucija. Najlošije je ocenjena opterećenost državnim regulativom u 2007. godini ocenom na nivou od svega 1,8. Postepeni rast tokom perioda i ocena na nivou od 3,1 u 2019. godini pokazuju blago smanjenje opterećenja kompanija administrativnim zahtevima poput pribavljanja dozvola, izveštavanja i sl.

Rasipništvo u javnoj potrošnji u Srbiji u periodu 2010-2016. godina beleži ocene 2,2 ili 2,3, što su u odnosu na maksimalnih 7 izuzetno niske ocene i pokazuju loš odnos prema javnim prihodima. Nešto bolje ocene, ali uz postepeno smanjenje su zabeležene u prve tri godine analiziranog perioda (3,3; 3,1 i 2,7 respektivno). Pozitivan trend je zabeležen 2017. godine kada su anketirani menadžeri ocenom na nivou od 3,7 konstatovali poboljšanje efikasnosti u trošenju javnih prihoda, što je Srbiju rangiralo na 44. poziciju u odnosu na 137 analiziranih zemalja. Reč je o završnoj godini trogodišnjeg programa fiskalne konsolidacije koji se odnosio na period 2015-2017. godina (Petrović et al., 2018), kada je zabeležen fiskalni uspeh (Šoškić, 2018).

Nivo efikasnosti pravnog sistema u rešavanju sporova i efikasnosti u osporavanju zakonitosti rada državnih organa je predmet analize i ocene Svetskog ekonomskog foruma od 2009. godine, i čini deo seta determinanti efikasnosti javnih institucija i u 2018. i 2019. godini kada je 50% determinanti isključeno iz analize. Efikasnost pravnog sistema u rešavanju sporova u Srbiji je najniže ocenjena u periodu 2011-2013. godina na nivou od 2,5 a najviše u 2019. godini kada je zabeležena ocena od 3,1. Centralizovan sistem za upravljanje sudskim predmetima i dokumentima koji treba uspostaviti na nivou cele zemlje bi mogao da obezbedi ravnomerniju raspodelu obima posla i efikasniju obradu predmeta (EC, 2020, 26). Efikasnost u osporavanju zakonitosti rada državnih organa je takođe najbolje ocenjena 2019. godine (3,0) dok je najniža ocena zabeležena 2014. godine (2,3).

Rezultati istraživanja koje je sprovedeno 2013. godine među privrednicima koji posluju u Srbiji su pokazali da je prosečna ocena efikasnosti rada Vlade bila na nivou od 2,9 od maksimalnih 7 bodova. Čak 64% anketiranih privrednika se prilikom odgovora na pitanje kako bi oni ocenili efikasnost rada Vlade i državnih organa opredelilo za ocene 2 i 3. Niko od ispitanika efikasnost rada državne uprave nije ocenio dvema najvišim ocenama (Đuričin et al., 2013, 60).

Bezbednost. Ocene nivoa bezbednosti države i njenih građana, prikupljene od strane Svetskog ekonomskog foruma, se odnose na troškove poslovanja usled terorizma, troškove poslovanja usled kriminala i nasilja, organizovani kriminal i pouzdanost policijskih službi. Nivo bezbednosti u Srbiji tokom perioda 2007-2019. godina je prikazan na grafikonu 5. Troškovi poslovanja usled terorizma, kriminala i nasilja nisu predmet analize nakon 2017. godine.

Grafikon 5. Bezbednost u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF)

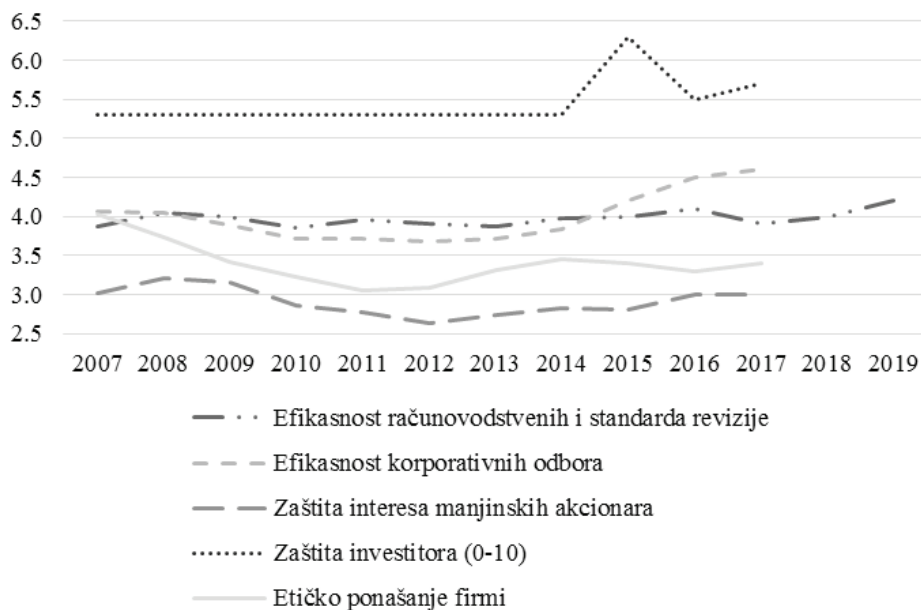
Analiza pojedinačnih determinanti efikasnosti javnih institucija u Srbiji koje su prikazane u Izveštaju o globalnoj konkurentnosti, navodi na zaključak da se najveće ocene odnose na bezbedonosne institucije. Uticaj terorističkih delovanja na poslovanje u Srbiji je najbolje ocenjena determinanta efikasnosti javnih institucija od strane anketiranih srpskih menadžera, tako da se Srbija nalazi u grupi zemalja koje su relativno bezbedne od terorizma. Najviše ocene uticaja terorističkih delovanja na poslovanje kompanija od 5,6 su zabeležene u 2007., 2012. i 2013. godini. Nakon 2013. godine dolazi do postepenog smanjenja ocene koja u 2017. godini iznosi 5,0 što i dalje pokazuje stav anketiranih da opasnost od terorizma ne nameće značajne troškove poslovanja kompanija u Srbiji.

Bezbedonosna sigurnost poslovanja usled nasilja i kriminala se smatra nešto ugroženijom u odnosu na mogućnost terorističkog delovanja, što pokazuju ocene na nivou od 4,2 najmanje (2014.) i 4,9 najviše (2007.). Ipak su ocene troškova poslovanja usled nasilja i kriminala više u odnosu na prosečne ocene institucija u celini. Prema oceni troškova poslovanja usled kriminala i nasilja, Srbija se bolje pozicionira u odnosu na ocenu i poziciju troškova poslovanja usled zastupljenosti organizovanog

kriminala. Organizovani kriminal u Srbiji, poput mafijaškog reketiranja i iznuda, nameće određene troškove kompanijama, što je najlošije ocenjeno 2013. (4,0) a najbolje 2008. godine (4,5). Poslednje četiri godine analiziranog perioda pokazuju nepromenjene ocene organizovanog kriminala na nivou od 4,1. U kojoj meri se možemo osloniti na policijske službe po pitanju sprovođenja reda i zakona pokazuju ocene pouzdanost policijskih službi u Srbiji koje su, iako iznad prosečnih ocena institucija u celini, najniže u odnosu na ostale determinante bezbednosti. Najniže ocene su zabeležene 2010. i 2016. godine (3,6 i 3,7, respektivno), a najviše na nivou od 4,3 u 2008. godini.

Analiza efikasnosti institucija privatnog sektora u Srbiji je sprovedena na osnovu ocena korporativne etike i odgovornosti menadžera srpskih kompanija anketiranih od strane partnera Svetskog ekonomskog foruma. U Izveštaju o globalnoj konkurentnosti 2017-2018 se poslednji put prikazuju ocene indikatora etičkog ponašanja firmi, efikasnosti korporativnih odbora, zaštite interesa manjinskih akcionara i zaštite investitora. Indikatori efikasnosti institucija korporativnog sektora se u izveštajima o globalnoj konkurentnosti za 2018. i 2019. godinu odnose na ocenu efikasnosti računovodstvenih i standarda revizije, ocenu sukoba interesa i ocenu prava akcionara u korporativnom upravljanju (Stevanović, 2021).

Grafikon 6. Korporativna etika i odgovornost u Srbiji

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF)

Prema analizi indikatora koji su prikazani na grafikonu 6, Srbija ne pokazuje visok nivo etičkog ponašanja kompanija i korporativne odgovornosti. Prosečna ocena korporativne etike u posmatranom periodu je prema mišljenju poslovne zajednice u Srbiji na nivou od 3,4, pri čemu su ocene u periodu 2014-2017. godina na nivou proseka. Ocena zabeležena u 2007. godini Srbiju rangira bolje u odnosu na ostale godine analize po pitanju korporativne etike, nakon čega sledi smanjenje do 2011. kada je zabeležena najniža ocena na nivou od 3,0. Nezavidan nivo korporativne etike u Srbiji potvrđuje i činjenica da Srbija beleži najniži indikator u poređenju sa odabranim zemljama Zapadnog Balkana (Stevanović i Minović, 2018, 249).

Anketirani menadžeri u Srbiji u posmatranom periodu ocenjuju efikasnost računovodstvenih i standarda revizije na relativno sličnom nivou, i to najnižom ocenom 3,8 u 2010. i 4,2 u 2019. godini. Relativno povoljnija pozicija Srbije u 2019. godini je rezultat bolje ocenjene efikasnosti standarda u odnosu na prethodne godine. Efikasnost korporativnih odbora beleži najniže ocene četiri godine za redom (2010-2013) na nivou od 3,7 dok je najbolje ocenjena efikasnost korporativnih odbora zabeležena 2017. godine. Poslovna zajednica u Srbiji je mišljenja da su interesi manjinskih akcionara minimalno zaštićeni i ne veruje u efikasnost i kvalitet rada nadležnih institucija, što po tom osnovu Srbiju sa ocenom od svega 2,6 svrstava među pet najlošije rangiranih zemalja na listi Svetskog ekonomskog foruma u 2012. godini. I pored postepenog rasta narednih godina, ocena ne prelazi 3,0. Indikator zaštite investitora u Srbiji je na nivou od 5,3 (skala 0 do 10) u periodu 2007-2014. godina. Stepenn zaštite investitora je na najvišem nivou 2015. godine (6,3) što Srbiju pozicionira na 32. mesto među 140 rangiranih zemalja.

ZAKLJUČAK

U radu su analizirane promene kvaliteta institucionalnog okruženja u Srbiji u periodu 1996-2019. na osnovu podataka Svetske banke i Svetskog ekonomskog foruma. U periodu od 1996-2019. godine posmatrani su sledeći indikatori: glas i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade, regulatorni kvalitet, vladavina prava i kontrola korupcije. Tokom celog posmatranog perioda prosečna vrednost svih indikatora je negativna, pri čemu najnegativniju prosečnu vrednost ima vladavina prava, a slede je kontrola korupcije i politička stabilnost i odsustvo terorizma. Kod svih indikatora uočljiv je rastući trend, naročito od 2000. godine, kada je smenjen Miloševićev i uspostavljen demokratski režim. Maksimalne vrednosti svih indikatora su daleko ispod teorijske vrednosti od 2,5 i čak za dva in-

diktatora imaju negativne vrednosti (vladavina prava i kontrola korupcije). Najniža vrednost zabeležena je kod političke stabilnosti i odsustva terorizma 1998. godine kada je ovaj parametar dostigao skoro svoju maksimalnu negativnu vrednost. U periodu od 2007-2019. godine analizirane su promene efikasnosti institucija u javnom i privatnom sektoru u Srbiji na osnovu sledećih pokazatelja: etičkog ponašanja vlade i rasprostranjenosti korupcije, prisustva pritisaka na donošenje odluka, efikasnosti vlade, nivoa bezbednosti, korporativne etike i odgovornosti. Faktori bezbednosti najpovoljnije utiču na efikasnost institucionalnog okruženja. Anketirani predstavnici menadžmenta kompanija koje posluju u Srbiji najlošije ocenjuju etičko ponašanje političara, opterećenost privatnog sektora državnim regulativom, efikasnost trošenja javnih prihoda i pristrasnost državnih službenika. Većina pomenutih pokazatelja beleži blago poboljšanje od 2017. godine, pri čemu su ocene i dalje na nivou koji ne doprinosi značajnom unapređenju efikasnosti institucija u Srbiji. Rezultati analize ukazuju na činjenicu da bi u Srbiji trebalo da se sprovedu korenite i duboke institucionalne promene, kako bi se poboljšale vrednosti institucionalnih parametara i unapredila efikasnost. Zadatak za kreatore javnih politika u Srbiji bi mogao biti unapređenje institucionalnih indikatora, a to bi podrazumevalo vladavinu prava, iskorenjivanje korupcije, političku stabilnost i odsustvo terorizma, regulatorni kvalitet i efikasnost vlade. Buduće istraživanje bi se moglo zasnivati na uporednoj analizi indikatora institucionalnog okruženja za zemlje regiona.

ZAHVALNICA

Autorke se zahvaljuju na podršci Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- » Acemoglu, D., & Robinson, J. (2010). The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1(2).
- » Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2006). De facto political power and institutional persistence. *American Economic Review*, 96(2), 325-330.
- » Aixalá, J., & Fabro, G. (2008). Does the impact of institutional quality on economic growth depend on initial income level?. *Economic Affairs*, 28(3), pp. 45-49, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0270.2008.00844.x>
- » Ankarloo, D. (2002). New institutional economics and economic history. *Capital & Class*, 26(3), 9-36.
- » Aoki, M. (2007). Endogenizing institutions and institutional changes. *Journal of Institutional Economics*, 3(1), 1-31.
- » Bardhan, P. (1989). The new institutional economics and development theory: A brief critical assessment. *World Development*, 17(9), 1389-1395.
- » Basu, K., Jones, E., & Schlicht, E. (1987). The growth and decay of custom: the role of the new institutional economics in economic history. *Explorations in Economic History*, 24(1), 1-21.
- » Beverelli, C., Keck, A., Larch, M., & Yotov, Y. (2018). Institutions, trade and development: A quantitative analysis.
- » Brousseau, E., Garrouste, P., & Raynaud, E. (2011). Institutional changes: Alternative theories and consequences for institutional design. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 79(1-2), 3-19.
- » Dollar, D., & Kraay, A. (2002). Institutions, trade, and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 133-162.
- » Draskovic, M., Milica, D., Mladen, I., & Chigisheva, O. (2017b). Preference of institutional changes in social and economic development. *Journal of International Studies*, 10(2), 318-328.
- » Draskovic, V., Popov, E., & Peleckis, K. K. (2017a). Modelling of Institutional Changes in Transition Countries-the Gap between the Theory and Practice. *Montenegrin Journal of Economics*, Vol. 13, No. 1, 121-140.
- » Đukić, P. (2013). Uspostavljanje i urušavanja institucija u uslovima odoznele tranzicije-slučaj Srbije. *Institucionalne reforme, ekonomski razvoj i proces pridruživanja Evropskoj uniji*, pp. 177-191, <http://ndes.ekof.bg.ac.rs/downloadsakta/zbornik2013deo1.pdf#page=177>

- » Đuričin, S., Stevanović, S., & Baranenko, E. (2013). *Analiza i ocena konkurentnosti privrede Srbije*. Izdavač: Institut ekonomskih nauka, Beograd, 97-114.
- » Engerman, S. L., & Sokoloff, K. L. (2005). Institutional and non-institutional explanations of economic differences. In *Handbook of new institutional economics* (pp. 639-665). Springer, Boston, MA.
- » European commission - EC (2020). Serbia 2020 Report, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/system/files/2020-10/serbia_report_2020.pdf (pristupljeno 15.06.2021.)
- » Jakopin, E. (2018). Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 20(2), 95-108.
- » Minović, J. (2017). *Kontinuum nelikvidnosti*. Izdavač: Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 1-241.
- » Minović, J., Aleksić, V., & Stevanović, S. (2021b). Economic growth and institutional quality in South East Europe. *Ekonomika preduzeća*, 69(1-2), 1-13.
- » Minović, J., Stevanović, S., & Aleksić, V. (2021a). The Relationship between Foreign Direct Investment and Institutional Quality in Western Balkan Countries. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(1), 40-61.
- » North, D. C. (1993). The new institutional economics and development. *Economic History*, 9309002. <https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/4397/9309002.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (pristupljeno 15.06.2021.)
- » North, D. C. (2018). Institutional change: a framework of analysis. In *Social Rules* (pp. 189-201). Routledge. <http://ecsocman.hse.ru/data/853/760/1216/9412001.pdf> (pristupljeno 15.06.2021.)
- » Petrović, P., Brčerević, D., & Minić, S. (2018). FS Radni dokument. [http://www.fiskalnisavet.rs/doc/istrazivacki-radovi/FS%20radni%20dokument%20\(2018-01\).pdf](http://www.fiskalnisavet.rs/doc/istrazivacki-radovi/FS%20radni%20dokument%20(2018-01).pdf) (pristupljeno 11.09.2021.)
- » Šoškić, D. (2018). Fiskalna konsolidacija i privredni rast. *Danas*, 6. mart 2018., <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/fiskalna-konsolidacija-i-privredni-rast/> (pristupljeno 12.09.2021.)

- » Stevanović, S., & Minović, J. (2018). Corporate Accountability in Selected Western Balkan Countries. In *Western Balkans Economies in EU Integration: past, present, and future* (241-254), CEMAFI International Association, Francuska, Nica.
- » Stevanović, S.M. (2021). Novčani tokovi u sistemu finansijskog izveštavanja. Izdavač: Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1-172.
- » Tmušić, M. (2019). TRANZICIJA U SRBIJI KAO NEDOVRŠENI EKSPERIMENT – PORUKE, PREPORUKE I POUKE. U monografiji *TRANZICIJA, INSTITUCIJE I DRUŠTVENI RAZVOJ*– Doprinosi profesora Božidara Cerovića, Ekonomski fakultet u Beogradu i Naučno društvo ekonomista Srbije, Beograd, pp. 297-326.
- » Vlada Republike Srbije, Pregovaračka grupa za Poglavlje 23 (2020). Revidirani Akcioni plan za Poglavlje 23, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Revidirani%20AP23%202207.pdf> (pristupljeno 21.06.2021.)
- » World Bank, Worldwide Governance Indicators, WGI <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> (pristupljeno 04.06.2021.)
- » World Economic Forum, WEF. Global Competitiveness reports 2007-2019, <https://www.weforum.org/reports/> (pristupljeno 02.06.2021.)